

Засновник

Академія правових наук України

Редакційна колегія

Ю. П. Битяк, канд. юрид. наук, проф. (головний редактор); **О. В. Петришин**, д-р юрид. наук, проф. (заступник головного редактора); **Л. М. Герасіна**, д-р соц. наук, проф.; **Ю. М. Грошевий**, д-р юрид. наук, проф.; **В. П. Колісник**, д-р юрид. наук, доц.; **О. Д. Крупчан**, канд. юрид. наук, доц.; **М. І. Панов**, д-р юрид. наук, проф.; **П. М. Рабінович**, д-р юрид. наук, проф.; **М. Я. Сегай**, д-р юрид. наук, проф.; **Ю. М. Тодика**, д-р юрид. наук, проф.; **І. В. Яковюк**, канд. юрид. наук, доц. (відповідальний секретар)

Видавець

Інститут державного будівництва та місцевого самоврядування
61002, Харків, вул. Чернишевського, 80
Тел. 700-36-69

Видавництво

«Право» Академії правових наук України
61002, Харків, вул. Чернишевського, 80
Тел. 716-45-53

ISBN 966-8467-27-2

© Інститут державного будівництва та місцевого самоврядування, 2004
© Видавництво «Право», 2004

П. М. Любченко, кандидат юридичних наук, доцент, завідувачий відділом правових проблем організації і функціонування органів місцевого самоврядування Інституту державного будівництва і місцевого самоврядування АПрН України

Історичний розвиток концепцій громадянського суспільства

Сучасні підходи до визначення поняття громадянського суспільства досить різноманітні і часто взаємно суперечливі. Однією з основних причин наявності такої кількості підходів до розуміння сутності громадянського суспільства є значний вплив концепцій, які формувалися в різні періоди суспільного розвитку. Історичний екскурс має, насамперед, поглибити і розширити категоріальну структуру громадянського суспільства, виокремити в даному понятті історичні і сучасні підходи, вказати на характерні особливості його тлумачення, що були актуальними в минулому та є сумнівними і неадекватними для теперішнього часу. Дослідження історії не в змозі зняти всі протиріччя сучасного розуміння поняття громадянського суспільства, разом з тим це допоможе виявити окремі підходи, які є неприйнятними в сучасних умовах.

Питання історії розвитку уявлень про громадянське суспільство було предметом розгляду багатьох як іноземних

© Любченко П. М., 2004

(Джин Л. Коен, Ендрю Арато¹, І. І. Кальной, І. М. Лопушанський²), так і вітчизняних дослідників (Ю. М. Тодика³, О. В. Петришин⁴, А. Мацюк⁵, А. Карась⁶), але в їх роботах не проводився комплексний аналіз концепцій, що існували в минулому, і їх впливу на сучасне розуміння громадянського суспільства.

Метою цієї статті є дослідження історичного розвитку концепцій громадянського суспільства і їх значення для політичних та інституційних трансформацій у суспільстві, формулювання висновків щодо можливості сприйняття положень окремих концепцій, що має як наукове, так і практичне значення і може бути враховано при розробці конституційних засад функціонування суб'єктів приватної і публічної сфери, механізмів їх взаємного впливу, стримувань і противаг.

Точний вік ідей громадянського суспільства встановити важко. Суспільство на відміну від держави існувало завжди⁷, однак ознак громадянського воно поступово стало набувати лише декілька століть тому. Перші визначення терміну «громадянське суспільство» зустрічаються в роботах Арістотеля, який писав: «Перш ніж визначити, що є держава, повинно бути визначено поняття про громадянина, тому що громадянином у

¹ Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. Гражданское общество и политическая теория: Пер. с англ. / Общ. ред. И. И. Мюрберга. — М. Весь Мир, 2003. — 784 с.

² Гражданское общество: истоки и современность / Науч. ред. проф. И. И. Кальной, доц. И. Н. Лопушанский. — 2-е изд., доп. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. — 296 с.

³ Тодика Ю. М. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 1. — С. 34-44.

⁴ Петришин О. Громадянське суспільство — підгрунття формування правової держави в Україні // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2-3. — С. 142-161.

⁵ Мацюк А. Громадянське суспільство — соціальна основа держави, влади і демократії // Українське право: науково-практичний часопис. — 1995. — № 1(2). — С. 24-34.

⁶ Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. — Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. — 520 с.

⁷ Див.: Тодика Ю. М. Конституційні засади формування громадянського суспільства в Україні. — С. 36.

загальному розумінні є той, хто бере участь в управлінні, а держава — є не що інше, як сукупність громадян, громадянське суспільство»¹. Дійсне громадянство і відповідне йому громадянське суспільство, заявляв Арістотель, існують тільки там, де верховна влада діє в інтересах загального блага, де особи, яких визнають громадянами, можуть брати «рівну участь в усіх вигодах суспільного життя». Найбільш позитивні якості громадянського суспільства, за Арістотелем, — це невтручання державних структур у майнові відносини громадян, рівність громадян перед законом, свобода слова і пересування, фактичний поділ влади, виборність магістратури (виконавчої влади), її підзвітність, обумовленість виконання нею своїх повноважень відповідним терміном. На відміну від сучасного розуміння громадянського суспільства, Арістотель не розрізняв державу і суспільство. В ті часи громадські і політичні засади суспільного устрою не розділялись, все суспільне вважалось одержавленим і відповідно державне — суспільним. Яскравим прикладом такого підходу було розуміння сутності давньогрецького полісу як такого специфічного утворення, що охоплює водночас різноманітні сфери спільної життєдіяльності людей — економічну, політичну, сімейну, культурну, релігійну тощо. Як результат поліс вважався досить своєрідною формою суспільного устрою, яку визначали як місто-державу, що не є ні державою, ні общиною в чистому вигляді². Держава, — писав Цицерон, — є власністю народу, а народ — не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів. Він стверджував, що закон є сполучною ланкою громадянського суспільства, а право, встановлене законом, однакове для всіх³. До поглядів Арістотеля і Цицерона на природу соціальної єдності повертались Святий Августин і Тома Аквінський, надавши в цілому теоцентричного виміру і людині, і суспільству.

¹ Арістотель. Політика: Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2000. — С. 67.

² Див.: Петришин О. Громадянське суспільство — підгрунття формування правової держави в Україні. — С. 145

³ Див.: Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів. — К.: Основи, 1998. — С. 49.

Важливу підготовчу роботу для модернізації і подальшого розвитку поняття громадянського суспільства зробили Н. Макіавеллі, Гуго Гроцій, Джон Локк та інші філософи середньовіччя.

Зокрема, Н. Макіавеллі зазначав, що суспільство його часів не може вважатися громадянським, бо для нього характерні падіння звичаїв, турбота кожного лише про особисті меркантильні інтереси, відсутність таких етичних цінностей, як благородство, честь, відвага, готовність до захисту загального інтересу. Воно не є суспільством вільних індивідів, а саме це основа громадянського суспільства.

Гуго Гроцій на підставі концепції природного права серед основних ознак виділяв прагнення людей до спілкування, до громадянського союзу — що й гарантує їм громадянське суспільство, забезпечуючи також впевненість у самозахисті, у недоторканності власності, яка їм належить, у захисті самої особи, її прав і свобод.

Джон Локк акцентував увагу на рівності усіх людей перед законами, а соціальний стан такої формальної рівності бачив у громадянському суспільстві. Він писав: «Ні для кого у громадянському суспільстві не може бути зроблено виняток із законів цього суспільства»¹. На його думку, невід'ємність таких прав людини, як право на індивідуальну свободу, недоторканність власності й мирне співжиття (безпеку) найповніше відбиває суттєву основу громадянського суспільства, систему відносин, які повинні в ньому реалізовуватися².

Цей період характеризується фактичним ототожненням держави з громадянським суспільством, багато мислителів не проводили між ними різкої межі, в державі вони бачили виконавця не насильницьких, а насамперед загальносоціальних функцій.

З переходом до абсолютної монархії проявляється розмежування держави і суспільства і цьому є дві причини: а) монополізація монархом легітимних засобів насилля сприяли становленню основ сучасної держави; б) деполітизація попередніх суб'єктів влади — станів і корпорацій — не позбавила їх ор-

¹ Локк Дж. Два трактати про врядування. — К., Основи, 2001. — С. 179.

² Див.: Джин Л. Козн, Эндрю Арато. Гражданское общество и политическая теория. — С. 136.

ганізаційно-корпоративного статусу, породивши тим самим дійсно станове суспільство. Цьому процесу також сприяла поява незалежних релігійних інститутів, до яких держава ставилася терпимо, і становлення нових форм приватної економічної діяльності поза сферою політики держави. А отже, вірним є висновок вчених, що бачення особливостей громадянського суспільства як відносно відокремленого від держави явища, що має власний зміст і структуру, притаманне філософам і юристам лише з XVII століття¹.

Новий етап розвитку ідей громадянського суспільства починається з виходом в 1767 р. у світ роботи шотландського просвітителя Адама Фергюсона «Есе про історію громадянського суспільства»², в якій він визначає особливості новітнього комерційного суспільства, пов'язанні з громадянськими і громадськими чеснотами населення. Деспотична влада, на його думку, може бути зменшена в міру захоплення громадян громадянського суспільства підвищити рівень їхньої громадської участі у спільних справах та здатності до асоціацій та об'єднань. Гегелівською і марксистською теоріями громадянського суспільства були сприйняті такі ідеї А. Фергюсона, як невіддільність від держави і її інститутів, необхідність постійного політичного протистояння між основними групами суспільства для підтримки сили громадянського духу і взаємного обмеження їх домагань³.

Подальшому розвитку концепції громадянського суспільства сприяла поява у людини нового статусу — громадянина держави, свідомого носія громадянських прав і свобод, відповідального перед суспільством на рівні однакових для всіх універсальних конституційних і публічних вимог. Всупереч Гольбаху, котрий вважав, що саме громадянське суспільство зберігає за собою найвищу суверенну владу, І. Кант на чільне місце у такому суспільстві поставив людину. Тим самим він ак-

¹ Див.: Мацюк А. Громадянське суспільство — соціальна основа держави, влади і демократії. — С. 24.

² Ferguson A. An Essay on the History of the Civil Society. Cambridge University Press, 1995.

³ Див.: Гражданское общество: истоки и современность / Науч. ред. проф. И.И.Кальной, доц. И.Н.Лопушанский. — С. 52

центував увагу на головній демократичній ідеї громадянського суспільства — центральну роль у ньому має відігравати індивід, вільна людина, на яку зорієнтується все суспільство і держава. За І. Кантом, громадянським є суспільство, яке ґрунтується на універсальних правах людини, що виходять за межі будь-яких правових і політичних систем. Головним у кантівській філософії було загальне громадянське суспільство, яке ґрунтувалося на принципі верховенства права. Справедливою є думка І. Канта про те, що «якнайбільшою проблемою для роду людського, до розв'язання якої його примушує природа, — досягнення загального правового громадянського суспільства. Тільки у суспільстві, і саме в такому, де його членам надається найбільша свобода, а отже, існує повний антагонізм (засіб, яким природа користується для того, щоб сприяти розвитку усіх задатків людини) і втім найточніше визначення і забезпечення свободи заради сумісності із свободою інших — тільки в такому суспільстві може бути досягнута вища мета природи: розвиток усіх її задатків, закладених у людстві...»¹.

Відомий американський політичний діяч та письменник періоду боротьби за незалежність Томас Пейн у книзі «Права людини» підкреслює, що спільні дії народу в напрямку перетворення природних прав індивідів на рівні громадянські права приводять до формування відносин рівності перед законом і до створення громадянського суспільства. Логіка міркувань Т. Пейна засвідчує, що поступ народу до стану громадянського суспільства є однозначно його рухом до національного суверенітету і демократії².

У роботах Фіхте були запропоновані два поняття, які і в наш час досить широко підтримуються науковцями: різке розмежування держави і суспільства і осмислення самого суспільства з позицій індивідуалізму і універсалізму. Два головних напрямки німецьких дискусій — універсалізм Канта і Фіхте та плюралізм більш консервативних мислителів — були об'єднані в концепції Гегеля, якому першому вдалося її викласти у вигляді теорії ви-

¹ Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. 1784 // Сочинения: В 8 т. — Т. 8. — С. 17.

² Див.: Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. — С. 143.

сокорозвинутого і складного соціального устрою. По-перше, Гегель запозичив у традиції природного права і у Канта універсальні визначення індивіда як носія прав і суб'єкта моральної свідомості; по-друге, він узагальнив введене протиставлення держави і громадянського суспільства таким чином, який передбачав їх взаємопроникнення; по-третє, у Фергюсона і новій науці — політичній економіці — він запозичив розроблений ними підхід до громадянського суспільства як до вмістилища, носія матеріальної цивілізації¹.

«Одним з принципів громадянського суспільства є конкретна особа, яка є для себе особливою метою, цілісністю потреб і заміщення природної необхідності і свавілля...». Громадянське суспільство та держава, за Гегелем, співвідносяться як розсудок і розум: громадянське суспільство — це «зовнішня держава», «держава нужди і розсудку». В громадянському суспільстві кожний для себе мета, все інше для нього ніщо. Проте без співвідношення з іншими він не може досягнути своїх цілей у повному обсязі, «...особисті цілі не можуть бути задоволені без загального. Діючи для досягнення своєї мети, я сприяю і здійсненню загального, а воно в свою чергу сприяє здійсненню моєї мети»².

Основні складові гегелівської концепції зводяться до такого: передусім — конкретна особа, а також «загальність» (спільнота людей), необхідна для того, аби кожен міг реалізовувати себе як мету; по-друге — власність, яка є засобом відносно системи потреб і захищається за допомогою правосуддя; по-третє — попередження випадковості у суспільних відносинах та системі потреб, а також забезпечення уваги до особистого інтересу (як і до загального) за допомогою поліції і корпорацій. Гегель зазначав, що громадянське суспільство є єдністю різних осіб, вони мають власні, іноді навіть протилежні інтереси, для узгодження яких і необхідна держава, що є організацією загального зв'язку кожного з кожним³.

¹ Джин Л. Коэн, Ендрю Арато. Гражданское общество и политическая теория. — С. 141.

² Гегель Г. В. Ф. Філософія права: Пер. с нем. / Ред. и сост. Д.А. Каримов и В.С. Нерсисянц. — М.: Мысль, 1990. — С. 227.

³ Там само. — С. 279-289.

Уявлення про громадянське суспільство як зв'язок і взаємодію окремих осіб через систему та розподіл праці, форму спілкування на певному ступені розвитку продуктивних сил були розвинуті в працях К. Маркса і Ф. Енгельса. Серед негативних сторін громадянського суспільства К. Маркс підкреслював його атомізм і негуманістичність, але при цьому йому вдалося поглибити аналіз економічної сторони системи потреб і соціальних наслідків капіталістичного розвитку.

Грамші змінив редуційну спрямованість аналізу К. Маркса, поставив у центр питання про асоціації і знайшов сучасний еквівалент гегелівських корпорацій і станів. Він як нормативно бажане розглядав майбутнє (соціалістичне) громадянське суспільство, а функціонуюче сучасне йому громадянське суспільство — лише як систему панування, яку він повністю заперечує. Він надав концепції громадянського суспільства більшого динамізму уявленнями про рухи соціальної спрямованості, які не залежать від системи потреб і доповнюють її. Одним із недоліків концепції Грамші є термінологічна плутанина. Так, громадянське суспільство визначається ним по-різному і як партнер держави (яке ототожнюється з політичним суспільством чи з його головною організаційною формою), і як складова держави, що розглядається поряд з політичним суспільством і протиставлена йому, і як щось тотожне державі¹.

Всупереч тоталітарному проекту, який передбачав поглинання громадянського суспільства державою, Грамші акцентує увагу на іншій тенденції — зворотного поглинання політичного суспільства, яке він асоціював з державою, суспільством громадянським. На думку Грамші, створення нового типу самоврядного громадянського суспільства поступово витіснить всякий державний контроль над суспільним життям і стане нормальним продовженням і органічним доповненням політичного суспільства, а саме держави². Ідеї Грамші отримали подальшу розробку в роботах Л. Альтюсера, П. Андерсона, Н. Бобіо.

Таким чином, другий етап розвитку громадянського суспільства характеризується різнонаправленістю досліджень і

¹ Див.: Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. Гражданское общество и политическая теория. — С. 206.

² Antonio Gramsci. Prison Notebooks. New York: International Publishers, 1971. — С. 268.

пов'язаний з іменами: а) Томаса Пейна, який розглядав державу як втілення зла, й Антоніо Россміні, який розглядав громадянське суспільство як гарант прав людини; б) Г. Ф. Гегеля, який надає економічного й корпоративного сенсу громадянському суспільству, що має бути урівноважене державою; в) Алексиса де Токвіля та його ідентифікацією громадянського суспільства з демократичними перетвореннями, громадськими організаціями і свободою людини; г) Маркса та марксистів, які з 50-х років XIX ст. ідентифікували громадянське суспільство з буржуазним типом відносин, що мають бути усунуті з історичної перспективи; д) М. Драгоманова, І. Франка та М. Грушевського (70-ті роки XIX ст. — 1924 р.), які в контексті української національної перспективи поклалися на соціально-культурну ініціативу історичної української громади; е) А. Грамші, який висунув тезу про поступове перетворення форми панування, яка притаманна державній владі, в настільки ж ефективну форму, якою є соціальний контроль, що здійснюється через інститути громадянського суспільства; є) Т. Парсонса, який поставив у центр своїх досліджень поняття соціальної інтеграції, в якій він бачив цілий ряд інститутів і ототожнював нормативно бажане з дійсним, реально функціонуючим громадянським суспільством, стаючи тим самим на позицію апологета сучасного американського суспільства.

Аналізуючи наступний етап розвитку ідей громадянського суспільства, не можна не назвати теоретиків — К. Шмідта, Х. Арндт, Ю. Хабермаса, М. Фуко, Н. Лумана.

Карл Шмідт одним із перших пов'язав закінчення ліберальної епохи з поновленням процесу злиття суспільства і держави, процесу, який свідчив про знищення тієї єдиної сфери, яка могла бути гарантією збереження публічності. На його думку, з переможним наближенням альянсу лібералізму і демократії до своєї мети, в міру створення держави, що розуміється як самоорганізація суспільства (завдяки розширенню виборчих прав тощо), зникає можливість і необхідність полемічного ставлення до держави, а також зникають, відповідно, і умови соціальної єдності, в результаті чого настає криза лібералізму, демократії і самої держави¹. Він пропонує альтернативний шлях —

¹ Carl Schmitt. The Crisis of Parliamentary Democracy. Cambridge: MIT Press, 1985. — С. 15.

союз між демократією і авторитаризмом, але світовий досвід показує, що це неможливо.

Ханна Арендт, віддаючи перевагу публічній сфері, критично проаналізувавши зворотну інституційну сторону громадянського суспільства, змушена була визнати необхідність його збереження.

Спираючись на ідеї К. Шмідта, Х. Арендт, інших дослідників, Ю. Хабермасу вдалося надати новій формі майже всім цим напрямкам у рамках нової теоретичної схеми, вони сприяли розвитку демократичної теорії, орієнтованої на практику. Ю. Хабермас акцентував увагу на тому, що суспільство, навіть перетворюючись на політичне, прагне не до утопічної цілі знищення держави і не до перетворення в нову державу, і навіть не до єднання одного і другого (як, наприклад, у період якобінського терору), а прагне до нової форми політичного дуалізму, при якому під контролем публічної політичної сфери опиниться публічна влада сучасної держави¹. Він доводив, що громадянське суспільство породжує на рівні конституційних прав не просто економічне суспільство, а саму публічну сферу, звільнену від довільного державного втручання, і наводив класичний перелік основних прав (свободи слова, думки, зборів, союзів, виборче право, право петицій тощо), сфери особистої (недоторканність особисту, житла тощо), а також приватної сфери (рівність перед законом, право власності тощо)². Ю. Хабермас, як і А. Токвіль, ставив у центр громадянського суспільства інститути суспільних комунікацій і добровільні асоціації.

На відміну від Ю. Хабермаса, версія М. Фуко стосовно виникнення і розвитку громадянського суспільства має різко негативне забарвлення. М. Фуко стверджував, що сучасне громадянське суспільство аж ніяк не зводиться до принципів свободи, рівності, демократії, права, правосуддя, автономії, солідарності, а зводив його виключно до стратегій домінування і контролю. Держава, економіка і суспільство, на його думку, — три різних елементи в рамках сучасних соціальних систем, кож-

¹ Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. Гражданское общество и политическая теория. — С. 302.

² Jürgen Habermas. The Structural Transformation of the Public Sphere. Cambridge: MIT Press, 1989. — С. 83.

ний із яких має свої власні відносини, дисциплінарні технології і модуси функціонування. І хоча держава (урядова адміністрація) стала координуючим центром для соціальної дисциплінарної влади, хоча її адміністративні органи пронизують соціальні інститути, однак вони зберігають специфічні внутрішні владні відносини, мають свою власну структуру і відносну автономію. Держава — не як суверен, а як форма правління — проникає всередину суспільства, хоч неправильно думати, що дисциплінарні функції раз і назавжди привласнені і поглинені державним апаратом¹.

Ніклас Луман, виступаючи проти поняття громадянського суспільства і його відображення в соціальній теорії, в своїх роботах демонструє його непридатність для вивчення в сучасних умовах. За його уявленнями, зростаюча диференціація, занепад нормативної інтеграції і втрата суспільством (або навіть частиною суспільства, що її представляє) здатності до дії не дозволяють розглядати сучасне суспільство чи хоч би одну із його диференційованих підсистем як політичне чи громадянське суспільство². Теорія диференціації Лумана дозволяє провести системний аналіз громадянського суспільства, він рішуче заперечував проти того, що будь-яка із диференційованих сфер може бути сприйнята як еквівалент громадянського суспільства чи соціальної або нормативної інтеграції і розглядав суспільство в цілому.

Найкращі із теорій про громадянське суспільство, що зроблені в минулому, не відповідають потребам сучасного суспільного розвитку. Концепції, які ґрунтуються на теоріях Гегеля, Токвіля, Грамші, Парсонса, в нових умовах виявилися внутрішньо суперечливими і не витримують критики таких теоретиків, як Арендт, Шмідт, Хабермас і Фуко. Поза сумнівом, тези про занепад публічної сфери, про схильність соціальної сфери до нових способів маніпуляції, контролю і панування відповідають досвіду розвинутих капіталістичних країн, хоч би настільки, наскільки це визнається оптимістично налаштованими теоретиками, що захищають громадянське суспільство,

¹ Michel Foucault. Discipline and Punish. — New York: Pantheon, 1977. — С. 215 (222 с.).

² Див: Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. Гражданское общество и политическая теория. — С. 410.

які скрізь бажають побачити демократичну громадськість, не ослабну солідарність і автономію. Однак, коли погляди таких реалістів як Луман починають збігатися з позиціями найбільш радикальних критиків, міркування захисників окремих концепцій громадянського суспільства, на недоліки яких вони часто закривають очі, здаються надто ідеологізованими¹.

Аналізуючи погляди на громадянське суспільство таких видатних мислителів минулих століть, як Дж. Локк, Гегель, Токвіль, Маркс, Грамші, Хабермас і Фуко, а також інших дослідників, не можна дійти висновку про їх однозначну правильність чи помилковість. Усі вони, з певних кутів зору висвітлюючи різні аспекти проблеми, у своїй сукупності й складають теорію громадянського суспільства.

Процес становлення і розвитку громадянського суспільства характеризується різноманітними тенденціями. Наприклад, протягом ХІХ століття сили, які уособлювали капіталістичну ринкову саморегулюючу економіку, займали наступальну позицію, заявляючи про власну тотожність з ліберальним суспільством, що перебуває в процесі звільнення від абсолютистсько-патерналістської держави. Наприкінці ХІХ століття спостерігаємо зворотний процес. Тепер уже еліти, що уособлювали цілі сучасної держави, успішно претендували на роль виразників інтересів різноманітного спектру соціальних груп, протистоять руйнівним тенденціям капіталістичної ринкової економіки. Протягом ХХ століття можна було спостерігати як домінування держави над громадянським суспільством у тоталітарних політичних системах, так і домінування громадянського суспільства над державою. Прикладом домінант громадянського суспільства може слугувати демократична система лібералізму, де держава є засобом, а не самоціллю, де на першому місці стоять соціально-економічні відносини, де ідеологічний монізм поступається місцем плюралізму світогляду².

В науковій літературі, на основі аналізу загальносвітових тенденцій, стверджується, що проблема становлення і розвит-

¹ Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. Гражданское общество и политическая теория. — С. 545.

² Див.: Гражданское общество: истоки и современность / Науч. ред. проф. И. И. Кальной, доц. И. Н. Лопушанский. — С. 29.

ку громадянського суспільства для країн розвинутої демократії перестала бути актуальною¹. На наш погляд, це спрощений підхід. Ті процеси, які відбуваються в Україні, в інших країнах, які поставили перед собою завдання побудови громадянського суспільства, не є повторенням подій, які відбувалися в ХІХ–ХХ століттях у країнах Західної Європи. Ряд взаємопов'язаних проблем, що з'явилися на сучасному етапі суспільного розвитку, є загальними для більшості країн незалежно від рівня демократичного розвитку. До їх числа належать концепція самообмеження, уявлення про громадянське суспільство не лише як про сукупність інститутів, а й як рухів соціальної спрямованості, орієнтація на громадянське суспільство як на нову основу для процесів демократизації, політичного і економічного розвитку країни.

Проведене дослідження дає підстави зробити висновок, що теорія громадянського суспільства не може бути обмежена лише одним окремо визначеним періодом суспільного розвитку. На відміну від країн, для яких актуальною є проблема становлення і розвитку громадянського суспільства, для багатьох західних країн актуальною є проблема демократизації громадянського суспільства. Антиномії держави і ринку, суспільного і особистого, громадського і політичного не можуть вирішити сучасні актуальні проблеми суспільного розвитку, тому продуктивнішим на шляху демократизації громадянського суспільства є нове, загальне для усіх тяжіння до сучасних форм самоорганізації і самоконструювання. Загальнотеоретична концепція громадянського суспільства не втратила своєї актуальності, а її нормативно-критичний інструментарій може бути застосовано до усіх типів сучасних суспільств.

Подальшим розвитком дослідження у цьому напрямі є визначення принципів наукової періодизації розвитку громадянського суспільства, а також аналіз його впливу на соціальну, політичну, правову, економічну системи в різні періоди суспільного розвитку.

¹ Див.: Петришин О. Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні. — С. 160.